

MICHAŁ PRZEPERSKI

A hadiállapot hosszú árnyéka

1989-ben miért nem történt vérontás Lengyelországban?¹

Lengyelországban az 1989 örökségéről szóló vita szinte azonnal megkezdődött, és a mai napig tart, szoros kapcsolatban a független Harmadik Lengyel Köztársaságban zajló politikai disputákkal. A politikai szintérnek különösen azon része vált megosztottá, amely a Szolidaritás 1980–1981-es hagyományára támaszkodik. A törésvonal a Kerekasztal – a LEMP és az ellenzéki elitek közt áprilisban megállapodással végződött megbeszélések – támogatói és ellenfelei között húzódott.² E körül két versengő politikai mítosz jött létre, amelyek egyike „bölcsházának”, másika „árulásnak” tartja azt. Ezeket a Kerekasztal fehér és fekete legendájának is nevezik.³ A lengyel történészek

¹ A tanulmányban a lengyel „stan wojenny” magyar megfelelőjeként az eredetihez közelebb álló „hadiállapot” kifejezést használok, annak ellenére, hogy a korabeli magyar sajtóban a „szükségállapot” kifejezés terjedt el.

² Jan SKÓRZYŃSKI: *Rewolucja Okragłego Stołu*. [Kerekasztal-forradalom] Znak, Kraków, 2009; Paulina CODOGNI: *Okragły Stół czyli Polski Rubikon*. [Kerekasztal, avagy lengyel Rubicon] Prószyński i S-ka, Warszawa, 2009; Krystyna TREMBICKA: *Okragły stół w Polsce. Studium o porozumieniu politycznym*. [Kerekasztal Lengyelországban. Tanulmány a politikai megállapodásról] Wydawnictwo UMCS, Lublin, 2003; Andrzej GARLIICKI: *Karuzela. Rzecz o Okragłym Stole*. [Körhinta. Tanulmány a Kerekasztalról] Iskry, Warszawa, 2004.

³ Paweł KOWAL: Okragły Stół i jego rycerze. Mit, czarna legenda i teoria spiskowa. [A Kerekasztal és lovagjai. Mítosz, fekete legenda és összeesküvés-elmélet] *Magazyn TVN 24*. Forrás: <https://www.tvn24.pl/magazyn-tvn24/okragly-stol-i-jego-rycerze-mit-czarna-legenda-i-teoria-spiskowa,201,3501> (Letöltve: 2019. 04. 30.).

is hozzájárultak ezekhez a vitákhoz,⁴ ám távolabbról nézve az lehet a benyomásunk, hogy egyikük sem tudott meggyőző narratívát felmutatni, amely véget vetne a publicisztikai szintű összacsapásoknak.⁵

Harminc évvel a Kerekasztal kompromisszuma után, Lengyelországban egyre gyakrabban lehet hallani, hogy az ellenzék és a kommunisták közötti megállapodás komoly politikai hiba volt. E tézis hívei szerint a rendszer annyira hitelét vesztette, hogy néhány hónapon belül összeomlott volna, a nem kommunista berendezkedés megteremtésének pedig jobb módja lett volna a múlttal való radikális szakítás, beleértve akár az erőszak alkalmazását is.⁶ Ezek nem elszigetelt vélemények. Bizonyos mértékig egybevágznak néhány angolszász tudós véleményével – Mark Kramer szerint a hangulat Lengyelországban a forradalmi zűrzavarhoz közeledett. Más szóval, ha a Kerekasztal politikai tranzakciója nem történt volna meg az utolsó pillanatban, akkor könnyen előfordulhatott volna vérontás.

Egy elképzelt forgatókönyv, a „mi lett volna, ha?” kérdése persze nem a történész asztala. Inkább tartozik hivatásához a konkrét forrásanyag alapján folytatott tényszerű vita. Ezért is keresi e tanulmány arra a kérdésre a választ, hogy Lengyelországban 1989-ben valóban megvoltak-e a hagyományos értelemben vett, tömeges erőszakkal járó forradalom kitörésének a feltételei?

⁴ Rafał STOBIECKI: Okrągły stół w interpretacjach historyków i nie tylko. [A Kerekasztal történészek és mások értelmezésében] In: Jerzy KORNAŚ (ed.): *Problemy polskiej transformacji*. [A lengyel átmenet kérdései] Kieleckie Towarzystwo Edukacji Ekonomicznej, Kielce, 2011. 31–47.; Anna MAGIERSKA: Okrągły Stół w dyskusjach historyków i polityków III i IV RP [Kerekasztal a Lengyel Harmadik és Negyedik Köztársaság történései és politikusai vitáiban]. In: Marek JABLONOWSKI–Stanisław STEPKA–Stanisław SULOWSKI (eds.): *Polski rok 1989. Sukcesy, zaniechania, porażki*. [A lengyel 1989. Sikerek, mulasztások, kudarcok...] Archiwum Akt Nowych, Warszawa, 2009. 361–389.

⁵ Antoni DUDEK: *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej 1988–1990*. [Szabályozott forradalom. A kommunista diktatúra bomlása 1988–1990] Znak, Kraków, 2014.

⁶ Dr P. Gontarczyk o okrągłym stole: *może lepiej, gdyby go w ogóle nie było*. [Dr. Gontarczyk Piotr a Kerekasztalról: Talán jobb lett volna, ha egyáltalán nem történt volna meg] Forrás: <https://dzieje.pl/wideo/dr-p-gontarczyk-o-okraglym-stole-moze-lepiej-gdyby-go-w-ogole-nie-bylo> (Letöltve: 2019. 04. 30.).

A résztanulmányok felhasználásával, valamint a felmérésekben gyűjtött adatokkal, a párt- és az államapparátus által készített jelentésekkel és az időszak emlékeivel kapcsolatban megpróbálok árnyalt képet festeni a rendszerváltás előestéjének lengyel társadalmáról. A tanulmány központi kérdése: miért nem történt az 1989-es átalakulás során Lengyelországban vérontás?

Háttér: az elitek kompromisszuma

Lengyelországban az 1989. év, amely véglegesen hozzájárult a rendszerváltás megindításához, a barikád két oldalán álló politikai elitek – az 1980–1981-es Szolidaritás mozgalmat⁷ vezető ellenzékiek, illetve a Wojciech Jaruzelski által vezetett Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) – megállapodásának eredménye volt. Lengyelországban a rendszerváltás hajnalán – szemben Kádár Jánossal vagy Gustáv Husákkal – Jaruzelskinek nem volt párton belüli „kihívója”,⁸ így a kommunisták oldaláról ő maradt a megállapodás főszereplője.

A történészek véleménye megoszlik, milyen mélységben inspirálta Mihail Gorbacsov Jaruzelski liberalizációs tevékenységét. A tábornok elsősorban a saját függetlenségét hangsúlyozta, néha megemlítve, hogy a szovjet vezető különleges módon kezelte őt, és Lengyelországot a „peresztrojka laboratóriumának” tekintette.⁹ Szélesebb értelemben azonban a Lengyel Népköztársaság egyedisége erősen megkérdőjelezhető. Gorbacsov intenzív – főleg 1987 eleje utáni – reformintézkedéseit összehasonlítva¹⁰ Jaruzelski egy-

⁷ Az 1980–1981. évi lengyelországi válságról magyarul lásd: MITROVITS Miklós: *A remény hónapjai. A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika (1980–1981)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.

⁸ Michał MACHÁČEK: *Gustáv Husák*. Vyšehrad, Praha, 2017. 481. HUSZAR Tibor: *Kádár. A hatalom évei 1956–1989*. Corvina Kiadó, Budapest 2006. 296.

⁹ Andrzej PACZKOWSKI: *Polska 1986–1989: koniec systemu*. [Lengyelország 1986–1989: a rendszer vége] tom 2. Wydawnictwo Trio, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa, 2002. I. k. 87.; Wojciech JARUZELSKI: *Obrachunki z przeszłością*. [Elszámolások a múlttal] In: Mieczysław F. RAKOWSKI: *Polska pod rządami PZPR*. [Lengyelország a LEMP uralma alatt] Profi, Warszawa, 2000. I. k. 476.

¹⁰ William TAUBMAN: *Gorbachev. His Life and Times*. Simon & Schuster, 2017, ebook; Mikhail GORBACHEV: *Perestroika. New Thinking for Our Country and the World*. Collins, London, 1987.

idejű tevékenységével (a gazdasági reform második szakasza¹¹), jól látható, hogy a lengyel főtítkár egy jottányit sem hajolt ki a sorból. Más szóval, a varsói „megújulás” a moszkvai „megújítás” származéka volt, és Jaruzelski nem tett mást, mint azt, amit Gorbacsov. Mindent összevetve a peresztrojka áttörése nélkül Jaruzelski nem tett volna jelentős változást Lengyelországban. Az a tény, hogy a Lengyel Népköztársaság belső helyzete is reformokat követelt volna meg, a fentiekben nem változtat.

Jaruzelskit – a Kreml vonalán túl – két kulcsfontosságú tényező készítette politikájának felülvizsgálatára: a katasztrofális gazdasági helyzet és a demokratikus ellenzék vitalitása. A lengyel gazdaság 1981-ben érte el a válság mélypontját, ami arra kényszerítette a hatalmat, hogy a hadiállapottal együtt bizonyos reformokat is bevezessen, például drasztikus áremeléseket 1982. február 1-jétől. Mély strukturális változtatás azonban nem történt. Az évtized közepén az emelkedő infláció és államadósság a lengyel gazdaság folyamatos romlását mutatta. A nyolcvanas évek folyamán a számos alaptermék – többek közt a hús – esetében fennmaradó jegyrendszer a gazdasági válság nyilvánvaló, az egész szovjet blokkban példátlan bizonyítéka volt.¹²

Ugyanakkor egy lehetséges politikai kompromisszum szempontjából az ellenzék léte fontosabb volt. Bár a Szolidaritás szervezeti struktúráit az 1981. december 13-án bevezetett hadiállapottal felszámolták, és a többmillió politikai mozgalomból csak az aktivisták kis hányada maradt meg – illegálisan tovább élt. A szovjet blokkban kizárólag Lengyelországban létezett egy szervezett erő, amely képes volt kihívni az uralkodó kommunistákat, hatékonyan létrehozva saját ellenzéki elitet.¹³

¹¹ Dariusz T. GRALA: *Reformy gospodarcze w PRL (1982–1989). Próba uratowania socjalizmu*. [Gazdasági reformok a Lengyel Népköztársaságban (1982–1989). A szocializmus megmentésének kísérlete] Wydawnictwo Trio, Warszawa, 2005; Grzegorz KOŁODKO: *Kryzys, dostosowanie, rozwój*. [Válság, alkalmazkodás, fejlődés] Państwowe Wydawnictwa Ekonomiczne, Warszawa, 1989. 50–58.

¹² Andrzej ZAWISTOWSKI: *Bilety do sklepu. Handel reglamentowany w PRL*. [Jegyrendszer. Szabályozott kereskedelem Lengyelországban] PWN, Warszawa, 2017.

¹³ Stephen KOTKIN–Jan Tomasz GROSS: *Rok 1989 Koniec społeczeństwa nieobywatelskiego*. [1989 és a nem civil társadalom bomlása] Świat Książki, Warszawa, 2009, I. k. 101.

Így Konrád György és Szelényi Iván 1970-es évekbeli koncepciója mellett, miszerint a pártbürokraták szakemberek elitjével való megosztása racionálisabb szocializmust eredményezne, sokkal nehezebb lenne érvelni.¹⁴

1986 szeptemberében, közel ötévnyi elnyomó politika után, Jaruzelski általános amnesztia mellett döntött. Ez a nem köztörvényes bűncselekmények – tehát de facto politikai bűncselekmények – büntetéséről való lemondását, valamint az ellenzék létezésének elfogadását jelentette. Ebből azonban nem következett az, hogy a hatalom kész lett volna párbeszédet folytatni vele. 1986 decemberében Jaruzelski kezdeményezésére az Államtanács elnöke mellett Konzultatív Tanács jött létre, a kommunista hatalom társadalmi legitimitását növelendő. A tanácsba azonban a Szolidaritás politikusai nem kerülhettek be, ami az egész kezdeményezés hitelességét rontotta. Ennek ellenére a következő hónapokban Jaruzelski továbbment: svéd mintára létrejött az Országgyűlési Biztos Hivatala, majd 1987 őszén a gazdasági és a szocializmus keretein belül maradó politikai reformok második szakaszáról szóló népszavazást tartottak. Ugyanakkor ez súlyos kudarcot hozott a hatalomnak, mivel a túl alacsony – mindössze 44%-os – részvétel miatt érvénytelen lett,¹⁵ ami egyúttal megkérdőjelezte a liberalizáció szélesebb körű politikai reformok nélküli bevezetésének politikáját. Kiderült, hogy a konzultációk ahelyett, hogy „minden politikai fórumot minden szinten áthatnának”, inkább „helyettesítő áramkört” hoztak létre.¹⁶

A Jaruzelski vezette LEMP csak 1987 vége felé kezdett el komolyan gondolkodni arról, hogy valamiféle megállapodást kössön a földalatti Szolidaritás képviselőivel. Utóbbi eredményesen használta ki a „reformok nélküli liberalizáció” idősza-

¹⁴ Angolul: George KONRÁD–Ivan SZELÉNYI: *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Harcourt Brace Jovanovich, New York–London, 1979.

¹⁵ Sebastian LIGARSKI: O fałszerstwach wyborczych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej – głos w dyskusji. [A választási csalásokról a Lengyel Népköztársaságban – szó a vitában] In: Sebastian LIGARSKI–Michał SIEDZIAKO (eds.): *Wybory i referenda w PRL*. [Választások és népszavazások a Lengyel Népköztársaságban] Instytut Pamięci Narodowej, Szczecin, 2014. 58–61.

¹⁶ Stanisław KWIATKOWSKI: Od konsultacji do demokracji. [A konzultációtól a demokráciáig] In: Mieczysław F. RAKOWSKI: I. m. 436.

kát a belső megszilárdulásához.¹⁷ A kommunistákhoz való új hozzáállás szimbóluma lett Lech Wałęsa befolyásos tanácsadója, Bronisław Geremek interjúja a *Konfrontacje* című havilapban. Az interjút maga Jaruzelski „lektorálta” és engedélyezte. Talán tisztelni akarta saját pártja és a közvélemény reakcióját is. Az interjú legfőbb jelentősége az volt, hogy a Szolidaritás vezető képviselője megjelenhetett az első nyilvánosságban, de nagyon fontos volt az is, hogy „válságellenes paktum” javaslatával fordult a hatalom felé.¹⁸ Az ajánlatot a LEMP nem fogadta el – csak később, a két (április–májusi és augusztusi) sztrájkhullám után. A tiltakozások mértéke viszonylag csekély volt, mindössze 15 000 ember vett részt a tüntetéseken országszerte. Augusztus 31-én Wałęsa találkozott Czesław Kiszczak belügyminiszterrel, és megígérte, hogy „elcsendesíti” a sztrájkokat. Cserébe ígéretet kapott arra, hogy a hatalom tárgyalóasztalhoz ül a Szolidaritással.

1988 őszén mind a lengyel tömegtájékoztató, mind a Szabad Európa Rádió napi szinten tudósított a politikai és gazdasági válság felszámolását célzó Kerekasztal körüli előkészítő megbeszélésekről. Mégis göröngyös út vezetett hozzá. A bizalmas tárgyalásokat 1988. szeptember közepén kezdték meg a Varsóhoz közeli Magdalenka kisvárosban álló belügyminisztériumi villában, hogy megállapodjanak a vita témáiban és résztvevőiben.¹⁹ November elején a tárgyalások zsákutcába jutottak, miután az újonnan kinevezett miniszterelnök, Mieczysław Rakowski úgy döntött, hogy bezárja a gdański hajógyárat, a Szolidaritás

¹⁷ Piotr MARCINIAK: *Spiralny ruch ku demokracji. Presja społeczna a upadek systemu komunistycznego w Polsce (1986–1989)*. [Spirálmozgás a demokrácia felé. Társadalmi nyomás és a kommunista rendszer összeomlása Lengyelországban (1986–1989)] In: Paweł MACHCEWICZ (ed.): *Polska 1986–1989: koniec systemu*. tom 1. Wydawnictwo Trio, ISP PAN, Warszawa, 2002. I. k. 33.

¹⁸ Luty 1988 – Wywiad Jerzego Szczęsnego z Bronisławem Geremkiem. In: Włodzimierz BORODZIEJ–Andrzej GARLICKI (eds.): *Okrągły Stół. Dokumenty i materiały*. [Kerekasztal. Dokumentumok és anyagok] t. 1. Zapol, Szczecin–Warszawa, 2004. 140–143.

¹⁹ Jan SKÓRZYŃSKI: *Okrągły Stół. Wynegocjowany koniec PRL*. [Kerekasztal. Tárgyalás a Lengyel Népköztársaság végéről.] Znak Horyzont, Kraków, 2019. 141–146.

bölcsőjét.²⁰ A szociológiai kutatások azt mutatták, hogy a lengyelek többsége (57,6%) e határozat szimbolikus jelentőségét is érzékelte.²¹ Bár sok jel arra utal, hogy a hajógyár bezárása gazdaságilag indokolt volt, e lépés politikai vonatkozásai egyértelműek voltak, különösen annak tükrében, hogy a lengyel nagyvállalatok jelentős része igen rossz gazdasági helyzetbe került.

Néhány hétig fennállt a patthelyzet: a hatalom tisztában volt azzal, hogy a helyzet tarthatatlan, ám a Szolidaritás túl gyenge volt ahhoz, hogy nyíltan ellene forduljon. Az áttörést Wałęsa és Alfred Miodowicz „hivatalos” szakszervezeti vezetővel folytatott, november 30-i televíziós vitája hozta meg.²² A közvélemény szimpátiáját egyértelműen a Szolidaritás vezetője nyerte el.²³ Ettől a pillanattól kezdve a hatalom elveszítette a stratégiai kezdeményezést, és már nem hagyhatta figyelmen kívül Wałęsát. A LEMP Központi Bizottságának 10. plénuma alatt Jaruzelski hatékonyan pacifikálta saját politikai táborának a Szolidaritással való tárgyalásokat ellenző részét. Miután a fortyogó „pártbeton” hűlni kezdett, elhárult a Kerekasztal elől az akadály. Amikor a Kerekasztal tárgyalásain – a plenáris ülésen vagy az albizottságokban – különösen érzékeny problémák merültek fel, vagy holtpontra jutottak, a felek szűk körű tárgyalócsoportjai ismét Magdalenkában találkoztak.²⁴ Az ott hozott döntések a végső megállapodás részévé váltak, ugyanakkor az őket övező titokzatosság miatt a Kerekasztal körüli politikai mítoszokat táplálták.

A kerekasztal-tárgyalások lengyel kutatói egyetértenek abban, hogy mindkét fél elkötelezte magát a politikai átalakítás

²⁰ Michał PRZEPERSKI: Ostatnia próba modernizacji PRL. Rząd Mieczysława F. Rakowskiego (1988–1989). [A Lengyel Népi Köztársaság korszerűsítésének utolsó kísérlete. Mieczysław F. Rakowski kormánya (1988–1989)] *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2016/1. 206–207.

²¹ Centrum Badania Opinii Społecznej (továbbiakban CBOS). Opinia społeczna o likwidacji Stoczni Gdańskiej, listopad 1988 r.

²² A vita összefoglalója magyarul is megjelent: „A kérdés lényege: a szabadság”. Lech Wałęsa és Alfred Miodowicz beszélgetése. *Hítel*, 1989/2. 45–49.

²³ CBOS, O spotkaniu Alfreda Miodowicza z Lechem Wałęsą. Komunikat ze zwiadu badawczego, grudzień 1988 r., 3.; CBOS, Lech Wałęsa w opinii społecznej, kwiecień 1989 r., 5.

²⁴ Jan SKÓRZYŃSKI: I. m. 262–266.

békés jellege mellett. Amikor 1988 augusztusában, a sztrájkok idején elálltak az erőszak alkalmazásától (már azelőtt, hogy Wałęsa megígérte, a sztrájkokat leállítja), a LEMP vezetése már nem hitt abban, hogy erőszak alkalmazásával úrrá lehetne a politikai válságon. Hasonlóképpen gondolkodtak a Szolidaritás vezetői is, hiszen mozgalmuk örökségéhez tartozott az erőszak elutasítása.²⁵ Összefoglalva az ellenzék képviselői által 1988 és 1989 fordulóján tartott vitákat, Paweł Śpiewak rámutatott arra, hogy Lech Wałęsa munkatársai előtt sem volt kétséges, hogy diktatúrából a tekintélyuralmi rendszer lágy formájába való átmenetnek evolúciósan és békésen kell lezajlania.²⁶

A lengyel ellenzék és a kommunista elit találkozásának egyik legfontosabb – bár gyakran alábecsült – tényezője a közszférában lezajló politikai nyelvváltás volt. A kommunisták nyelve, amely a hivatalos térben monopolhelyzetben volt, érezhetően átalakult 1986–1989 között. A Michał Głowiński által leírt harc és nyílt konfrontáció nyelvtől²⁷ a reform és a kompromisszum-készség nyelve felé mozdult el.²⁸ Nem kétséges, hogy Gorbacsov példája is fontos szerepet játszott ebben, mert ő vezette be a *glasznoszty* és a *peresztrojka* szavakat a szovjet politikai szótárba. De nem csak az. Ahogy arra Andrzej Friszke rámutatott, az egyház nyelvének hatását sem lehetett túlbecsülni, mely „a különböző tárgyalásokon ösztönözte a hatalmat, de a saját híveket is figyelmeztette [...]. Az egyház üzenete egyértelmű volt: a

²⁵ Alain TOURAINE–François DUBET–Michel WIEVIORKA–Jan STRZELECKI: *Solidarity. The Analysis of a Social Movement: Poland 1980–1981*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. 179.

²⁶ Paweł ŚPIEWAK: *Pamięć po komunizmie*. [A kommunizmus emlékezete] słowo/obraz terytoria, Gdańsk, 2005. I. k. 22.

²⁷ Michał GŁOWIŃSKI: *Mowa w stanie oblężenia 1982–1985*. [Beszéd ostrom alatt 1982–1985] Wydawnictwo Open, Warszawa, 1996.

²⁸ Janina FRAS: O języku propagandy partyjno-rządowej z lat 1986–1989 [A párt-kormány propaganda nyelvéről 1986–1989 között]. In: Andrzej W. JABŁOŃSKI–Andrzej ANTOSZEWSKI: *Polski przełom polityczny 1989 roku. Między totalitaryzmem a demokracją. Materiały sympozjum politologicznego*. [Az 1989-es lengyel politikai áttörés. A totalitarizmus és a demokrácia között. A politológia szimpózium anyagai] Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 1990. 159–177.

lengyel ügyek megoldása csak a béke és tanácskozás elve alapján lehetséges, a vérontást pedig nem szabad megengedni.”²⁹

Tagadhatatlan, hogy a katolikus egyház az 1980-as évek végén a lengyel társadalmi és politikai helyzet legfontosabb stabilizáló ereje volt, amelyben az intézmény tekintélye döntő szerepet játszott. Elég megemlíteni, hogy a középiskolák végzős osztályaiban, tehát a legvitatottabb csoportban is, az egyház nagy bizalmat élvezett: az 1988. júliusi jelentés szerint e korcsoportban a válaszadók 76,4%-a megbízhatónak tartotta az egyházat,³⁰ ami enyhén magasabb érték volt, mint a felnőttek csoportjában (74,1%).³¹ Nem volt jelentéktelen, hogy a legnépszerűbb lengyelnek minden bizonnyal II. János Pál pápa minősült volna, és Józef Glemp prímás is ismertebb volt, mint a legtöbb – akár kommunista, akár ellenzéki – politikus.

Az egyház befolyása a hívők attitűdjeinek alakítására nem csak a politikai területen nyilvánult meg. Elég azonban csak erre a szférára hivatkozni ahhoz, hogy lássuk, milyen fontos stabilizáló szerepet játszott. Az egyházi vezetők következetesen azt képviselték mind a hatalom, mind a Szolidaritás képviselői előtt, hogy megállapodásra kell jutniuk, és igyekeztek lecsillapítani a radikális hangokat. Ennek eredményeként az egyház az úgynevezett kerekasztal-kompromisszum elősegítője lett, sőt Alojzy Orszulik atya és Tadeusz Gocłowski gdański érsek is részt vett a tárgyalásokban. Mindez arra enged következtetni, hogy az egyház tágan értelmezett tevékenysége nélkül a kerekasztal-tárgyalások sem valósultak volna meg.

Apolitikus társadalom

A nyolcvanas évek második felében a lengyel társadalomra általánosan jellemző volt a növekvő apátia és a közélettől való tá-

²⁹ Andrzej FRISZKE–Janusz GRZELAK–Miroslaw KOFTA–Wiktor OSIATYNSKI–Janusz REYKOWSKI: *Psychologia Okragłego Stotu*. [Kerekasztal-pszichológia] Smak Słowa, Sopot, 2019, I. k. 106.

³⁰ CBOS, *Młodzież a religia*. Komunikat z badań, lipiec 1988 r.

³¹ CBOS, *Opinie o miejscu i roli Kościoła w PRL*, lipiec 1988 r.

volmaradás, a magánéletbe történő visszavonulás, valamint a különböző alkalmazkodási stratégiák terjedése. Úgy tűnik, hogy az Edmund Wnuk-Lipiński által megfogalmazott általános értékelés³² bizonyos mértékben a politikai rendszer stabilizálása irányában hatott. A politikától megcsömörlött apolitikus társadalom ugyanis szabad kezét ad a kommunista hatalom számára a politika alakítására.³³ A pártvezetés is tudatában volt ennek: „Lengyelországban a társadalom körülbelül tíz százalékát érdekli a politika” – mondta Mieczysław Rakowski a nyugatnémet *Der Spiegel*nek adott interjújában 1988 szeptemberében.

Sok jel arra utal, hogy Rakowski diagnózisa alapvetően pontos volt. A társadalmi egyensúly a hadiállapot nyomán alkalmazott erőszak eredményeként jött létre. Bár a hadiállapotot 1983. július 22-én megszüntették, számos jogi megoldást tartottak fenn az évtized végéig. A LEMP a társadalmi elfogadottságát elsősorban a társadalmi békességre és a szociális biztonságra kívánta építeni.³⁴ Míg az elsőt sikerült elérniük, a második – egyre távolabbi – ígéret maradt. A társadalmi békesség jelentősége idővel – a szociális biztonság megrendülésének is köszönhetően – csökkent. Végső soron nem ér sokat a társadalmi békesség, ha azt szegénység kíséri. A Lengyel Népköztársaság végzetes gazdasági helyzete megakadályozta a „szocialista jóléti állam” eszméjének megvalósítását. Az ebből az időszakból származó személyes dokumentumok nem hagynak kétséget afelől, hogy a gazdasági helyzetet nem túlzás drámáinak nevezni.

A szociológus Hanna Świda-Ziemia 1989. február elején magánjegyzeteiben nyilatkozott, hogy egy ilyen helyzetben a kényszeres antipolitikai hozzáállás normává vált: „a politika» egy magasabb szükséglet, amely luxusnak minősül, az embe-

³² Edmund WNUK-LIPIŃSKI: Nastroje społeczne w latach 1986–1989. [Társadalmi hangulat az 1986–1989 közötti időszakban] In: Paweł MACHCEWICZ (ed.): I. m. 13.

³³ Stefan NOWAK: System wartości społeczeństwa polskiego. [A lengyel társadalom értékrendje] *Studia Socjologiczne*, 1979/4. 155–173.

³⁴ Mirosława MARODY: *Warunki trwania i zmiany ładu społecznego w relacji do stanu świadomości społecznej*. [A társadalmi rend időtartamának és változásának feltételei a társadalmi tudatosság állapotához viszonyítva] Instytut Socjologii UW, Warszawa, 1986. I. k. 51.

reket pedig inkább a »hogyan lehet a felszínen maradni?« kérdés foglalkoztatja”.³⁵ Varsó egy másik lakosa azt jegyezte fel 1988 karácsonya előtt, hogy „az üzletekben álló sorok elképesztők, bár nincs semmi. Van néhány citrom és narancs, amiért az emberek harcolnak.”³⁶ Egy hónappal később, január közepén írta le saját vásárlási élményeit: „Nyomorúság, bűz és szegénység. [...] Nincs kenyér – pár vekni száraz kenyér van csak, nincsen zsemle. [...] Nincs tea. Rémület! Ez már majdnem Románia! A piszkos terem közepén le akartam ülni, és bögni, mint egy kisgyerek.”³⁷ Ilyen tapasztalatokat nem csak a nagyvárosok lakói szereztek. A bielsko-bialai szürreális, egyben drámai jelene-tekét 1988. december 19-én mutatta be a *Dziennik Telewizyjny*, az állami televízió legfontosabb híradója.³⁸ A Klimczok áruház megnyitásakor a televíziós stábot majdnem agyontaposta a tömeg: több ezer vásárló várta, hogy végre benyomulhasson, és bármit, csak vásárolhasson.

Ez csupán néhány kiemelt példa, ami egy szélesebb problémát illusztrál. A lengyel társadalom közös tapasztalata a nyolcvanas évek végén az volt, hogy az alapvető szükségletek folyamatosan kielégítetlenek maradtak. A soha véget nem érő, úgynevezett „farokban”³⁹ állás bármilyen áruért, nemcsak megalázó élménye volt a központilag tervezett gazdaság abszurditásainak, hanem – tágabb kontextusban – bizonyos társadalmi attitűdök kialakításához is hozzájárult. Ahogy Elżbieta Tarkowska írta, „a sor, amely a lengyelek mindennapi életének állandó eleme volt sok éven át, egyaránt a függőségi attitűdök, valamint a passzív várakozás szokása megszilárdításának a helye. A mindennapi élet jelentős része különböző sorokban és várótermekben telt, ami kétségtelenül befolyásolta az emberek

³⁵ Hanna ŚWIDA-ZIEMBA: *Uchwycić życie. Wspomnienia, dzienniki i listy 1930–1989*. [Elfog az élet. Emlékek, naplók és levelek 1930–1989] oprac. Dominik CZAPIGO. Karta, Warszawa, 2018. I. k. 231.

³⁶ Archiwum Ośrodku Karta (továbbiakban AOK), sygn. II/176.31, Teresa Konarska, *Dzienniki*, t. 31, 3 XII 1988-10 IV 1989 (23. XII. 1988).

³⁷ AOK, sygn. II/176.31, Teresa Konarska, *Dzienniki*, t. 31, 3 XII 1988-10 IV 1989 (14 I 1989).

³⁸ *Dziennik Telewizyjny*, 19 XII 1988. Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=zbOVx70jEjM> (Letöltve: 2019. 05. 01.).

³⁹ Így hívták a boltok előtt kacsgaringózó sorokat.

életmódját, viselkedését és valószínűleg a mentalitását is”.⁴⁰ Hasonló megfigyelésből származott a korabeli sajtóban a lengyelekre alkalmazott „szociális muszlimok” kifejezés.⁴¹ A fogalom a koncentrációs táborok és a lágerek világára utalt, ahol az apatikusokat és a halál közelségében lévőket nevezték „muszlimoknak”.

Az apátia és a marazmus nem túl szívdertítő fogalmak, de úgy tűnik, hogy a kérdésre adandó válasz egyik kulcsát jelentik: miért nem történt vérontás Lengyelországban? Az apátia és a marazmus a lengyelek leggyakoribb hozzáállása volt a nyolcvanas évek végén. Ezért is tekintem tévesnek Andrzej Rychard megfigyelését, miszerint „az előző [azaz a kommunista] rendszer összeomlását a tömegek kényszerítették ki”.⁴² A tömegek ugyanis alapvetően passzívak voltak, az általuk gyakorolt nyomás elsősorban passzív tiltakozás volt a késői Lengyel Népköztársaság valósága ellen. Marcin Zaremba, aki a nyolcvanas évek végének lengyel érzelmi klímájáról írt, megállapította, hogy bár a félelem szintjének csökkenése volt rá jellemző, a „hadiállapot érzelmi tapasztalata az attitűdökben és a viselkedésben valahol mégis megmaradt”.⁴³ Nehéz túlbecsülni a hadiállapot és a sokk hatását, ami a tízmilliós, független társadalmi mozgalom hatékony lerombolását és megsemmisítését követte. A marazmus, valamint a magánszférába való visszavonulás széles körben követett stratégia volt a hadiállapot-trauma kezelésére.

⁴⁰ Elżbieta TARKOWSKA: *Czas w życiu Polaków. Wyniki badań, hipotezy, impresje*. [Idő a Lengyelek életében. Kutatási eredmények, hipotézisek, benyomások] Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa, 1992. I. k. 119.

⁴¹ Michał PRZEPERSKI: Sytuacja nierewolucyjna. Polacy u progu obrad Okrągłego Stołu. [Nem forradalmi helyzet. A lengyelek a Kerekasztal tanácskozása előtt] *Więź*, 2019/1. 99.

⁴² Andrzej RYCHARD: Przestrzeń instytucjonalna. [Intézményi tér] In: Anna GIZA-POLESZCZUK–Miroslawa MARODY–Andrzej RYCHARD (eds.): *Strategie i system. Polacy w obliczu zmiany społecznej*. [Stratégiák és rendszer. A lengyelek a társadalmi változásokkal szemtől szemben] Warszawa, 2000. I. k. 171.

⁴³ Marcin ZAREMBA: Klimat emocjonalny w Polsce lat osiemdziesiątych. Studium na podstawie raportów Biura „W”. [Az érzelmi légkör Lengyelországban, a nyolcvanas években. Tanulmány a Biztonsági Szolgáltatási Iroda jelentései alapján] In: Natalia JARSKA–Jan OLASZEK: *Spoleczeństwo polskie w latach 1980–1989*. [A lengyel társadalom az 1980–1989 közötti időszakban] Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2015. 32–33.

A radikalizmus és a kivándorlás között

Míg a lengyelek jelentős része távol tartotta magát a politikai valóságtól, a fiatalok körében extrémebb attitűdök mutatkoztak. A kormányzati Közvéleménykutatási Központ (CBOS) már 1988-ban kimutatta, hogy a fiatalok körében nőtt a lengyel helyzetet sötétebben látók aránya. A téma kutatója, Krzysztof Kosiński véleménye szerint az emberek nem bíztak abban, hogy az életkörülményeik jobbra fordulnának – a legnagyobb mértékben a hadiállapot óta.⁴⁴ Ez egy generációs különbséget jelzett. Azok, akik felnőtt fejjel élték meg a hadiállapotot, még ekkor is a traumatikus tapasztalat hatása alatt álltak, míg a fiatalabbak optimistábbnak mutatkoztak. Ez egyben a rendszerellenes ellenzékben való nagyobb részvételi hajlandóságot is jelenthetett. Ennek a nyolcvanas évek végén megjelent ifjúsági változata egyre radikálisabbá vált, egyre kritikusabban viszonyult a régi vezetőkhez. Piotr Semka (1965), a nyolcvanas évek végén a földalatti tevékenység lelkes résztvevője emlékeztetett rá, hogy már abban az időben is „bosszantott minket, hogy »Lechu« [Wałęsa] munkásból és ellenzékiből tanácsadókkal és a nyugati újságírókkal körülvevett politikussá válik. [...] Így a Szolidaritás-nómenklatúra a szemünk előtt született meg”.⁴⁵ Ez frusztrációt és bizalmatlanságot váltott ki. Sok fiatal csalódott a Szolidaritás régi vezetőinek halogató politikájában.

A kommunista vezetés is észlelte az ellenzéken belüli ellentmondások növekedését. Az 1987 késő nyarán Jaruzelski számára készített jelentésben azt jósolták, hogy „valószínű, hogy az ellenzékben azok a fiatal csoportok és emberek jelentősége nő meg, akik az 1980–1981-es eseményekben elsődlegesen nem

⁴⁴ Krzysztof KOSIŃSKI: Młodzież lat osiemdziesiątych w świetle badań CBOS oraz wybranych analiz IBPM, MAW i KC PZPR. [Az ifjúság a nyolcvanas években a Közvélemény-kutató Központ kutatásainak, valamint az Ifjúságipróbléma-kutató Intézet, az Ifjúsági Kiadó Ügynökség és a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának kiválasztott elemzései alapján] *Dzieje Najnowsze*, 2009/2. 131.

⁴⁵ *Piątka u Semki. Z Piotrem Semką rozmawia Jan Hlebowicz*. [Öten Semkánál. Jan Hlebowicz beszélget Piotr Semkával] Zysk i S-ka, Poznań, 2019. 138–140.

vettek részt és nem szenvedtek vereséget”.⁴⁶ E folyamatok elmélyítése a Szolidaritás táborát gyengíthette volna. Amennyiben az 1980–1981 közötti szakszervezeti elit személyre szabott, erős vezető pozíciói megkérdőjeleződnek, az ellenzék cselekvőképessége meggyengült volna, és a hatalom számára sem lehetett volna megbízható partner. Ezt a Szolidaritás vezetői is nagyon jól tudták – mind 1988-ban, mind 1989-ben –, ezért Wałęsa már a kerekasztal-tárgyalások során igyekezett a forrófejű fiatalokat lehűteni – korlátozott sikerrel.

Számos rendszerváltás utáni sikeres elemző, vállalkozó és politikus származott a Független Diákok Szövetségéből, amely 1989-ben a legnagyobb kommunistaellenes diákszervezet volt. Ugyanakkor az ifjúsági radikális rendszerellenzék nem nevezhető tömegmozgalomnak. E témakör kutatója, Marek Wierzbicki megállapította, hogy „a fiatalok többsége nem vett részt közvetlenül az ellenzéki tevékenységben, de jóindulatúan viszonyult hozzá. Ennek eredményeképpen az aktív politikai részvételt az ifjúság kisebbsége vállalta csak”.⁴⁷

A politikai részvételnél sokkal jellemzőbb volt a belső emigráció, valamint egyre többen hagyták el az országot. 1988 közepén, különösen az utóbbi, általános jelenséggé vált.⁴⁸ Mindez a vezetés szerint is súlyos probléma volt, amire a felmérések is figyelmeztettek, de a valóság sokkal rosszabb volt. A nyolcvanas évek végén drasztikusan megnövekedett a külföldre menekülő lengyelek száma, e csoporton belül felülreprezentáltak voltak a jól képzett, nagyobb társadalmi tőkével rendelkező emberek.

Dariusz Stola kutatásai alapján 1987–1988-ban több diplomás ember távozott Lengyelországból, mint ahány ekkor elvégezte az egyetemet. A kommunista rendszer utolsó két évében

⁴⁶ Andrzej PACZKOWSKI: *Nastroje przed bitwą. [Csata előtti hangulat] Zeszyty Historyczne*, 1992/100. 66.

⁴⁷ Marek WIERZBICKI: *Ostatni bunt. Młodzieżowa opozycja polityczna u schyłku PRL 1980–1990. Fakty, konteksty, interpretacje. [Utolsó lázadás. Ifjúsági politikai ellenzék a Lengyel Népköztársaság végén, 1980–1990. Tények, összefüggések, értelmezések]* Instytut Pamięci Narodowej, Lublin–Warszawa, 2013. I. k. 204–205.

⁴⁸ CBOS, *Wyobrażenia młodzieży kończącej szkoły ponadpodstawowe o dorosłym życiu, czerwiec, 1988 r.*

valóságos exodus zajlott. Folyamatosan nőtt az „informális kivándorlás” mértéke, vagyis az olyanok száma, akik nem tértek vissza külföldi útjukról: 1986-ban 60 ezer, 1987-ben több mint 80 ezer, 1988-ban 225 ezer, míg 1989-ben 350 ezer ilyen eset fordult elő.⁴⁹ A számok önmagukért beszélnek. Ehhez hozzájárult a közhangulat változásaira mindig érzékeny popkultúra hatása is. A Lengyelországból való akár legális, akár illegális elvonulás a nyolcvanas évek végén a művészi – elsősorban zenei – kreativitás gyakori témájává vált.⁵⁰

Ebből a szempontból felvethető, hogy a Lengyel Népköztársaság útlevel-politikája milyen elveket, célkitűzéseket követett, és mennyiben felelt meg azoknak. Mieczysław Rakowski kormánya a kerekasztal-tárgyalások megkezdése előtt öt héttel lemondott a kiutazások ellenőrzéséről, vagyis a hatalom próbált előremenekülni, az immár hatástalan kontrollról lemondva megnyitni egy biztonsági szelepet. A nyugati kivándorlás mértékét jogosan tekintették a liberalizáció – egyben a represszió gyengülése – mérőeszközének. Ez azt mutatta, hogy a „pragmatikus autoritarizmusként” jellemzett lengyel rendszer,⁵¹ bár megmaradt paternalistának, egyre pragmatikusabb lett.

A feszült társadalmi helyzet kapcsán ki kell térni az útlevel-politika lazításának egy másik dimenziójára is. Sokkal nehezebben alakul ki egy véres forradalom egy olyan országban, amelyet különösebb akadály nélkül el lehet hagyni. Utólag az a fajta érvelés megerősítést nyert a romániai események tükrében.⁵² Ennélfogva a szélesebb körű emigráció engedélyezése olyan engedmény volt, amellyel a hatalom a társadalmi elége-

⁴⁹ Dariusz STOLA: *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*. [Egy ország kiút nélkül? Migráció Lengyelországból 1949–1989] Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2010. 356–362.

⁵⁰ Łukasz BERTRAM: *Wyblakle przelomy. Okragly Stóli jego krytycy*. [Megfakult változások. A Kerekasztal és a kritikussai] Forrás: <https://kulturaliberalna.pl/2019/04/11/bertram-okragly-stol-nieskonczenie-niepodlegla/> (Letöltve: 2019. 05. 04.).

⁵¹ Karol MODZELEWSKI–Andrzej WERBLAN: *Polska Ludowa*. [Népi Lengyelország] Iskry, Warszawa, 2017. 504–506.

⁵² Dragoș PETRESCU: *Entangled Revolutions. The Breakdown of the Communist Regimes in East-Central Europe*. Editura Enciclopedică, București, 2014. I. k. 277.

detlenséget csökkenthette, és elősegíthette a rendszer megdöntésére legaktívabban törekvők eltávolítását.

Erőtlenek erőtlensége

A kiszolgáltatottak hatalma című kanonikus esszéjében Václav Havel nagyra értékelte a politikaellenes hozzáállást annak antitotalitárius potenciálja miatt. Azonban bárhogyan is értékeljük a cseh író és disszidens szellemi javaslatát, észre kell veygük, hogy legtöbb honfitársa 1989 utolsó heteiig úgy viselkedett, mint esszéjének hőse, a boltos, aki propagandaszlogeneket kiragasztva a hatalom rituáléit utánozta. Ez a fajta magatartás a nyolcvanas évek Lengyelországában is megfigyelhető volt, bár a Szolidaritás tapasztalatának egyetemessége a kommunista díszítményeket még inkább mesterségessé tette, mint ez még Csehszlovákiában vagy az NDK-ban volt.

A nyolcvanas éveket megtapasztalók emlékei bővelkedtek a kritikus mozzanatokban. Gyakran hangsúlyozzák, hogy ezek szürke, reménytelen idők voltak, és mindenekelőtt a szabadság hiányát emelik ki. A Szolidaritás tizenhat hónapos legális tevékenysége, majd földalatti létezése felvillantotta a kommunizmus alternatíváját, ám a hadiállapot időszaka a lemondás és a valósághoz való alkalmazkodás ideje volt. Ez utóbbi – paradox módon – hosszú távon veszélyesebb volt a rendszer számára, mivel a milliók egyéni adaptációs stratégiáinak súlya alatt széteshetett. Semmit sem változtatott ezen az, hogy – ahogy azt a lengyel szociológusok leírták – „csak a jótékony egyedi cselekvési stratégiák megvalósítására irányultak”.⁵³ Ez azonban pragmatikus, nem etikai dimenziójú jelenség volt.

A hatalom tisztában volt azzal, hogy a polgárok támogatásának helyreállítása nélkül a lengyel szocializmus hajója el fog süllyedni.

⁵³ Anna GIZA-POLESZCZUK-Mirosława MARODY-Andrzej RYCHARD: *Od mikrostrategii do makrosystemu: założenia teoretyczne i problem badawczy. [A mikrostratégiától a makroszisztémáig: elméleti feltételezések és kutatási probléma]* In: Anna GIZA-POLESZCZUK-Mirosława MARODY-Andrzej RYCHARD: *Strategie i system.* I. m. 15.

Ezért próbálta a nyolcvanas évek első felében kijátszani a „valódi szocializmus” kártyát. Ennek jellemző példájaként említhetők a spekulánsok elleni kommunista támadások, amelyek hatékonyságát kutatások is megerősítették.⁵⁴ Lehetővé is tette, hogy a súlyos piaci hiányosságból fakadó népharag egy külső „kártevő” felé irányuljon, valamint az egalitárius attitűdök megerősítését is szolgálta, amelyek a Lengyel Népköztársaságban végig dominánsak maradtak a társadalomban.⁵⁵

A mély gazdasági válság körülményei között, a magánvállalkozásokkal szembeni fellépésen és a kollektivista és egalitárius attitűdök támogatásán alapuló politika nem jelenthetett hosszú távú megoldást. Sőt, az évtized közepétől tovább nőtt a magán-szektor bővülésének elfogadottsága.⁵⁶ A hatalom dilemmáját kiválóan megfigyelte Wojciech Zaborowski. A lengyelek egalitárius attitűdjeinek elemzése során rámutatott, hogy az ilyen helyzetekben a politikai cselekvés sztenderdje „annak bizonyításán alapult, hogy a rendszer hatástalanságának a forrása az inaktivitás, a tömegek nem megfelelő mobilizálása a törvényes célok megvalósítására”. Ezzel párhuzamosan „fennállt az állandó rendszerszintű konfliktus a társadalmi aktivitás ösztönzésének szükségessége és egyidejű elnyomása között azokon a hatalmas területeken, amelyeket a hatalom a saját – a társadalom felügyelete alól kivont – hatásköreinek tekintett”.⁵⁷

Lengyelországban széles körben várták a változásokat a gazdaság területén, amit a Közvéleménykutatási Központ (CBOS)

⁵⁴ Wojciech ZABOROWSKI: Postrzeganie grup uprzywilejowanych. [A kiváltságos csoportok észlelése] In: Władysław ADAMSKI et al. (ed.): *Raport z badania Polacy '84. Dynamika konfliktu i konsensusu*. [Jelentés a lengyelek '84-es felméréséről. A konfliktus és a konszenzus dinamikája] Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 1986. 155–222.

⁵⁵ Lena KOLARSKA-BOBIŃSKA: Egalitarny i rynkowy ład gospodarczy: zmiany preferencji społecznych. [Egalitárius és piaci gazdasági rend: a társadalmi preferenciák változásai] In: Władysław ADAMSKI et al. (ed.): *Dynamika konfliktu społecznego: Polacy 1980–1990*. [A társadalmi konfliktus dinamikája: Lengyelek, 1980–1990.] Ośrodek Analiz Społecznych ZMW, Poznań, 1989.

⁵⁶ Archiwum Akt Nowych, Centrum Badania Opinii Społecznej, sygn. 534, AP/29/1/87, Prasa o sektorze prywatnym (1985–1986), styczeń 1987.

⁵⁷ Wojciech ZABOROWSKI: *Orientacje egalitarne w społeczeństwie polskim 1988–1993*. [Egalitárius irányok a lengyel társadalomban 1988–1993] IFiS PAN, Warszawa, 1995. I. k. 52.

1988 őszén készült – de az egész évtized második felére érvényes – megfigyelése is megerősített: „a kritikának és a közvélemény elégedetlenségének súlypontja fokozatosan átkerül a politikai szféráról a közgazdasági szférára”.⁵⁸ Növekedett tehát a változásokra irányuló néma nyomás, kérdéses maradt azonban, hogy melyik irányban indulnak azok. Mivel a nyolcvanas években a szovjet gazdasági modell – már pusztán elméleti megfontolások szerint sem – jelentette a nyugati kapitalizmus valódi alternatíváját, a vállalkozói szellem és a privát kezdeményezés lehetőségeinek növelése tűnt hatékony receptnek. A pártvezetés igyekezett pozitív gazdasági eredményeket felmutatni, ám semmiképpen nem akartak lemondani a gazdaság irányításáról. Ebben az értelemben Kotkin és Gross helyesen mutattak rá arra, hogy a kelet-európai rezsimek nem akarták a neoliberais megoldásokat bevezetni. Egyáltalán nem voltak hajlandók elfogadni a teljesen szabad piacot, inkább Dél-Korea, mint Kína inspirálására.⁵⁹ Mint azt Johanna Bockman megfigyelte, nem a szocializmus elhagyásáról volt szó, hanem annak „legjobb gyakorlatokkal” való vitalizálásáról. Ekkor a közgazdászok többsége egyetértett abban, hogy a piacsocializmus megvalósítható lehet.⁶⁰ A lengyelek többsége számára „az összeomló, létező szocializmus nem látszott teljesen összeegyeztethetetlennek a piac logikájával”.⁶¹

1988 őszén a lengyel média azt hirdette, hogy a Rakowski-kormány „a feje tetején álló dolgokat talpra állítja”. Ennek egyik módját a drasztikus kormányzati intézkedések jelentették, mint a korábban említett gdański hajógyár felszámolása. Míg a másik oldalról teret nyitottak az állampolgárok kezdeményezéseinek. Szimbolikus jelentőségű volt a spekuláció megváltozott ke-

⁵⁸ Mieczysław GROSZEK–Paweł RUSZKOWSKI: Podmiotowość w gospodarce. [Alanyiség a gazdaságban] *Biuletyn CBOS*, 1988/3. 21.

⁵⁹ Stephen KOTKIN–Jan Tomasz GROSS: I. m. 41.

⁶⁰ Johanna BOCKMAN: *Markets in the Name of Socialism. The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford UP, Stanford, 2011. 180–181.

⁶¹ Lena KOLARSKA-BOBIŃSKA: Ustrój ekonomiczny a interesy grupowe. [Gazdasági rendszer és csoportérdekek] In: Władysław ADAMSKI et al. (ed.): *Polacy '90. Konflikt i zmiana*. [Lengyelek, '90. Konfliktus és változás] Wydawnictwo IFIS PAN, Warszawa, 1991. 69.

zelése: éveken át üldözték, mint súlyos államellenes bűncselekményt, majd nyilvánosan elismerték pozitív tevékenységként. 1988. október 19-én a *Dziennik Telewizyjny* fő kiadásában az állami bank alkalmazottjainak munkáját – elismerően – a „spekuláció örömeivel” jellemezték.⁶²

A „dolgok saját kézbe vételének” ideológiája súlyos következményekkel járt. Csökkentette az állami intézmények megterhelését, és kikényszerítette az új hálózatok és a társadalmi tőke építését, valamint a decentralizációt. A lengyel társadalom azonban nem állt készen az ilyenfajta változásokra – ami nem volt meglepő a vállalkozói attitűdök ellen folytatott negyvenévnnyi küzdelem után. Ezt a Rakowski-kormány 1989 eleji reformjainak – elsősorban a gazdasági tevékenységről szóló törvény – hatása is bizonyítja. Az ennek életbe lépése utáni fél évben több mint 125 ezer „gazdasági egység”, azaz vállalkozó regisztrált, ami 100%-os növekedést jelentett az előző évhez képest.⁶³ A kormány ezt hatalmas sikerként igyekezett láttatni, ám a szociológiai elemzések nem hagytak kétséget afelől, hogy ez messze volt attól, hogy gazdasági áttörést eredményezzen. A CBOS kutatói a „küsző vállalkozásról” írtak,⁶⁴ és kimutatták, hogy a kormány egyértelműen túlértékelte a lengyelek vállalkozási potenciálját.

Hangsúlyoznunk kell, hogy nem döntöttek volna az alapvető gazdasági liberalizáció mellett a szovjet inspiráció és a végzetes gazdasági helyzet nélkül. Janusz Kaliński gazdaságtörténész rámutatott, hogy a Rakowski-kormány nem egy szélesebb liberális gazdasági elképzelés alapján cselekedett, hanem kényszerek szorításában.⁶⁵

⁶² *Dziennik Telewizyjny*, 19. X. 1988. Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=LT6RTOIHmqI> (Letöltve: 2019. 05. 14.).

⁶³ Archiwum Rady Ministrów (továbbiakban ARM), sygn. 87/3, Raport o sytuacji ekonomicznej kraju i działaniach rządu na rzecz przebudowy systemu funkcjonowania gospodarki, 29. VI. 1989. 308.

⁶⁴ CBOS, *Przedsiębiorczość – iluzje i realia. Komunikat z badań, wrzesień 1989 r.*, 3.

⁶⁵ Janusz KALIŃSKI: *Kiedy zaczęło się odradzanie gospodarki rynkowej w Polsce? [Mikor kezdődött Lengyelországban a piacgazdaság újjászületése?]* *Optimum. Studia Ekonomiczne*, 2015/1. 3–13.

A LEMP vezetésének tehát volt ajánlata a legtehetségesebb vállalkozók részére. Mi legyen azonban a kevésbé tehetségesekkel? A kutatók rámutatnak arra, hogy a kevésbé versenyképes tömegek az állam felé fordulnak elvárásaikkal és követeléseikkel, valamint a pszichológiai tehetetlenség pozitívan korrelál a rendszerszintű tehetetlenséggel és a populista-autoriter megoldások elfogadásával.⁶⁶ Más szóval, míg több ezer vállalkozás-orientált lengyel 1989 eleje óta szabadon kezdeményezhetett, a kormányzat nem tudott vonzó ajánlatot tenni az ettől ödzkodóknak. A kormány politikájában szabad szemmel láthatóak voltak kínos ellentmondások: „A hentesnél egy polcon 890 zlotyiért 1 kg karaj található, mellette pedig 1 kg disznósajt 1000 zlotyiért” – panaszták Rakowski miniszterelnöknek a tarnobrzezi szakszervezeti aktivisták 1989. januárban.

Az „ár” fogalmát és annak gazdasági jelentőségét továbbra is a szocialista rendszerben szokásos módon kezelték, miután végül a kormánynak hatalma volt arra, hogy önkényesen hozza létre őket, gyakran teljesen elkülönítve a költségektől. Mindazonáltal a kormányzat azzal érvelt, hogy az áremelések szükségesek a kereslet és kínálat egyensúlyának megteremtéséhez. De ez a logika biztosan nem győzött meg mindenkit. „Nem vagyunk az egyensúlyi árak ellen, de az árak, amely az állam gazdaságpolitikájának egyik alapvető eleme, elsősorban azt kell biztosítania, hogy azok, akik több mint 90%-os arányban a nemzeti jövedelmet termelik, vagyis a munkások és a parasztok, hozzáférjenek a termékekhez”⁶⁷ – mondták 1988 decemberében a lęborki szakszervezeti aktivisták. Mindez jól mutatja, hogy a kormány korszerűsítési retorikája nem talált megértésre a munkások körében.

Ennek következtében, különösen 1989. január óta, egész Lengyelországban sztrájkok törtek ki. Myszkówban, a miniszterelnök megbízottjával folytatott vitában a munkások így fejez-

⁶⁶ Anna GIZA-POLESZCZUK–Miroslawa MARODY: Kapitał ludzki i systemowy. [Emberi és rendszeri tőke] In: Anna GIZA-POLESZCZUK–Miroslawa MARODY–Andrzej RYCHARD: *Strategie i system*. I. m. 95.

⁶⁷ ARM, sygn. 87/38, Informacja o spotkaniu członków Zarządu NSZZ przy Zakładach Wytwórczych Aparatury Wysokiego Napięcia Z-3 w Lęborku, 30. XII. 1988. 10.

ték ki elégedetlenségüket: „a reform költségeit csak az állami vállalatok – tehát a munkavállalók – viselik”.⁶⁸ Ugyanakkor a nyolcvanas években kialakult alkalmazkodási stratégiák miatt a sztrájk volt a csúcsa annak, amire a munkások szerveződtek. Nem vonultak utcára, nem tiltakoztak, nem folyamodtak erőszakhoz, sem az azzal való fenyegetéshez. Tomasz Kozłowski rámutatott e jelenség mélyreható előzményeire.⁶⁹

Egy másik fontos és gyakran figyelmen kívül hagyott ok az volt, hogy a munkavállalók a nemzetgazdaság válságjelenségeinek kedvezményezettjei lettek, és ez a hatás 1989 elejétől egyre erősödött. Jól illusztrálja ezt a Rakowski miniszterelnöknek az év februárjában küldött levél: „az emberek a fő munkahelyükön kívül is pénzt keresnek. Ha nem adnak engedélyt egy munkásnak a pluszmunka végzésére, azonnal elveszítik őt. A vállalatok egymástól lopnak alkalmazottakat, a futároktól, takarítóktól, sofőröktől kezdve egészen a képzett munkavállalókig. Így lehetővé tesszük a munkások számára, hogy mellékállást vállaljanak. Ez gyakran a fő munkahelyükön végzett munka rovására történik, és gyakran a munkahelyi vagyon felhasználásával. Sőt – mivel az anyavállalat nem tud egy bizonyos szintnél többet termelni, a munkáját olyan vállalatokra, szövetkezetekre bizza rá, amelyekben éppen saját alkalmazottjai extra pénzt szereznek, majd az elvégzett munkát jó hírű anyavállalatként jóváhagyja, mert egy értelmes befektető, más szóval az ügyfél, nem bíz rá egy komoly, felelősségteljes, több száz milliós munkát, egy anyagilag felelőtlen vállalatra.”⁷⁰

Sok jel arra utal, hogy a fenti példa Lengyelországban számos munkahelyre volt jellemző,⁷¹ amiből arra következtethe-

⁶⁸ ARM, sygn. 87/4, Sprawozdanie z wyjazdu do Częstochowy i Myszkowa, 19. IV. 1989. 199.

⁶⁹ Tomasz KOZŁOWSKI: *Anatomia rewolucji. Narodziny ruchu społecznego „Solidarność” w 1980 roku.* [A forradalom anatómiája. A Szolidaritás társadalmi mozgalom születése 1980-ban] Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2017. 127–135.

⁷⁰ ARM, sygn. 87/18, List Dyrektora Gliwickiego Przedsiębiorstwa PROZAP do Mieczysława F. Rakowskiego, 8. II. 1989. 60.

⁷¹ Tomasz KOZŁOWSKI: Spółki nomenklaturowe – patologia transformacji gospodarczej. [Nómenklatúra-vállalatok – a gazdasági átalakulás patológiája] In: Karol NAWROCKI–Daniel WICENTY (eds.): *Brudne uspołnoty. Przestępczość*

tünk, hogy 1989 első heteiben sok munkás vált érdekeltté saját jövedelmének stabilizálásában, függetlenül attól, hogy a célhoz vezető út jogszerű volt-e vagy illegális. A legfontosabb pedig az volt, hogy széles körben megvolt erre a lehetőség. A Lengyel Népköztársaság 17,8 millió munkaképes korú állampolgárából 12,3 millióan dolgoztak az úgynevezett állami szektorban.⁷²

Mindez azt sugallja, hogy a lengyelek többsége valószínűleg nem volt fogékony a radikális szlogenekre, az erőszak alkalmazásáról már nem is beszélve. A történészek alapvetően egyetértenek abban, hogy a Szolidaritás és a LEMP kompromisszumához az is hozzájárult, hogy mindkét fél túl gyenge és fáradt volt a konfrontációhoz. A lengyel társadalom azonban nem volt kevésbé gyenge és fáradt. Az erőtlenség valóban erőtlenség volt.

A porlasztottak optimizmusa

A lengyel 1989 domináns narratívája a feltörekvő remény története. Kezdetének egyesek II. János Pál 1987 nyarán tett apostoli látogatását tekintik, mások az 1988-as sztrájkokat, vagy a november végi Miodowicz–Wałęsa-televíziós vitát, és vannak, akik a júniusi választásokat. Ugyanakkor a CBOS által 1988. november végén végzett felmérések szerint „a legtöbb ember nem érezte boldognak magát a mindennapokban, sőt, a válaszadók egyharmada gyakran elégedetlennek érezte magát, és a depresszió határán volt”.⁷³ A Közvéleménykutató Központ (OBOP) által az 1988 és 1989 fordulóján beszerzett információk sem erősítették meg a társadalmi optimizmus növekedését ebben az időszakban.⁷⁴

zorganizowana w PRL w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku. [Pizskos közösségek. Szervezett bűnözés a Lengyel Népköztársaságban a 20. század hetvenes és nyolcvanas éveiben] Instytut Pamięci Narodowej, Gdańsk, 2018. 98–111.

⁷² Andrzej FRISZKE: Rok 1989: bilans zamknięcia – bilans otwarcia. [1989: záró egyenleg – nyitó egyenleg] *Więź*, 2015/3. 77.

⁷³ CBOS, Kondycja psychiczna Polaków w 1988 roku. Komunikat z badań, luty 1989 r. 4.

⁷⁴ Ośrodek Badania Opinii Publicznej (továbbiakban OBOP), nr 6/508, Nastroje społeczne i opinie o stosunkach władza-opozycja, luty 1989 r.

1989 elején a várt politikai áttörés a kerekasztal-tárgyalások megkezdése lehetett. A CBOS kutatói ezt egy potenciális reményforrásnak látták, amely hozzásegítheti a társadalmat, hogy maga mögött hagyja a mély marazmust. Ez a remény azonban nem volt túl erős. „Ugyanannyi optimista (39,3%), mint szkeptikus (37,8%) van a hatalom és az ellenzék közötti megállapodás esélyeinek megítélésében”⁷⁵ – írták 1989. március elején. Ami még rosszabb, a további kutatások azt mutatták, hogy az elhúzódó tárgyalások nagyon gyorsan elvesztették a lengyelek érdeklődését.⁷⁶ Az optimizmus szintje csak a tárgyalás sikeres lezárása után emelkedett némileg.⁷⁷

A júniusi választások némi reményt jelentettek a változásokra, bár sok olyan terület is létezett, ahol ez a remény nem volt érezhető. Ezek a júniusi választások a kerekasztal-tárgyalásokon elfogadott megállapodás értelmében csupán félig voltak szabadok, a Szejm mandátumainak csupán 35%-át írták ki teljesen demokratikus választásokra, a többit fenntartották a LEMP-nek és szövetségeseinek. Viszont a létrehozott Szenátus mind a 100 helyét demokratikus választásokon lehetett elnyerni. „A választások felé közeledve a társadalom hangulata közömbös, a polgárok nem remélnek tőle érdemi javulást, akárcsak az új demokratikus intézményektől sem. A piaci hiányosságokkal kapcsolatos szorongás uralkodik”⁷⁸ – számolt be 1989. április végén a miniszterelnök megbízottja a Délkelet-Lengyelországból beszerzett információk alapján. Ennek fényében kevésbé meglepőnek tűnhet, hogy a választások első fordulójában a választásra jogosultaknak csak a 62%-a szavazott, tehát a lengyelek 38%-a nem mutatott érdeklődést a közügyek iránt. Ráadásul a választások második fordulójában csak 25%-os volt a részvétel. Lehet-e tehát a júniust – a lengyeleknek látható politikai reményt adó – áttörésnek tekinteni? Úgy tűnik, hogy nem. Sokkal inkább annak lehet Tadeusz Mazowiecki, az első nem kommunista miniszterelnök augusztus

⁷⁵ CBOS, *Nastroje społeczne na przełomie lutego i marca '89*, marzec 1989 r. 3.

⁷⁶ OBOP, nr 12/514, *Opinie o obradach „okrągłego stołu”*, marzec 1989 r.

⁷⁷ OBOP, nr 20/520, *Nastroje społeczne w maju 1989 r.*, maj 1989 r.

⁷⁸ ARM, sygn. 87/33, *Notatka z wyjazdu do gminy w woj. rzeszowskim*, 21. IV. 1989. 144.

24-i kinevezését. Majdnem kétszer annyi lengyel volt meggyőződve arról, hogy Mazowiecki küldetése sikeres lesz (83%), mint 1988 őszén a Rakowski-kormány esetében (39%).⁷⁹

Az 1989. évről készült összefoglaló elemzések sem mutatták a társadalmi hangulat radikális változását. „Az emberek többsége nem érezte magát boldognak napi szinten, és a válaszadók egyharmada gyakran elégedetlen volt. A mindennapi lét több alkalmat teremtett az idegeskedésre és elkedvetlenedésre, mint a büszkeségre és elégedettségre, hogy valami sikerült”⁸⁰ – írták a CBOS kutatói 1989 végén. Ez nemcsak azt a tényt erősíti meg, hogy a remény nagyon lassan született, hanem arra is rámutat, hogy 1989-ben miért nem történt vérontás Lengyelországban.

Negyvenöt év kommunizmus után és nyolc évvel a hadiállapot bevezetése után a lengyelek egy erőteljesen atomizált és tömeges érzelmek megélése iránt kevésbé hajlamos társadalom maradt. „Moja chata z kraja” (A tanyám a mindenem) – ezt a régi lengyel mondást a többség elsajátította. Az etikai közösség a júniusi választások után nagyon instabil volt. Ezt támasztja alá az az 1989 őszi felmérés, amelyben a válaszadókat megkérdezték arról, hogyan lehetne javítani a katasztrofális állami pénzügyeket. „A legnagyobb beleegezéssel és megértéssel találtak volna: az összes veszteséges vállalat azonnali felszámolása (a válaszok 82,4%-a), a vállalatok, pénzváltók és külföldi társaságok adóztatásának növelése (68,1%), valamint a saját vállalatok részvényeinek értékesítése (67,7%). A legnagyobb vonakodással, sőt még felháborodással is viszonyultak a fizetés bizonyos részének a kötvényekben történő esetleges kifizetéséhez (51,7%), a szombati munkavégzés visszaállításához (47,4%) és a pénzreformhoz (38,7%).”⁸¹ Ebből jól látszik, hogy a lengyelek hajlandóak voltak elfogadni az őket érintő döntéseket, még az olyan drasztikus intézkedéseket is, mint a veszteséges vállalatok azonnali bezárását. A történelem paradoxona, hogy

⁷⁹ OBOP, nr 24/526, Wybór prezydenta i premiera w opinii społecznej, wrzesień 1989 r.

⁸⁰ CBOS, Kondycja psychiczna Polaków w 1989 r. Komunikat z badań, grudzień 1989 r. 2.

⁸¹ CBOS, Jak poprawić finanse państwa? Komunikat z badań, październik 1989 r. 5.

valószínűleg sok válaszadó, aki a vállalatok azonnali bezárását támogatta, a saját munkahelye sorsát jósolta meg.

„1989-ben az optimistán előrenézők aránya szinte minden csoportban enyhén nőtt. [...] A pesszimisták aránya kis mértékben csökkent az év során, bár ez nem volt annyira elterjedt jelenség, mint az optimisták esetében”⁸² – foglalták össze a CBOS kutatói a lengyelek hangulatát 1989-ben. Az 1990-es év azt mutatta, hogy a társadalmi optimizmus, valamint az azzal potenciálisan összefüggő politikai aktivitás nagyon csekély volt. Az 1990 tavaszi önkormányzati választásokon húsz százalékkal kevesebb lengyel szavazott, mint 1989. júniusban, míg az év őszen tartott általános elnökválasztáson Stanisław Tymiński a szavazatok közel egyötödét szerezte meg. Ez a kissé operettbe illő, korábban ismeretlen, populista jelölt valószínűleg az elégedetlen és az erőtlén választókat nyerte meg.

Összegzés

Nem kétséges, hogy a birodalmak lebontása elsősorban a közép-pontjukban, nem pedig a perifériájukon történik. Lengyelország a Szovjetunió külső birodalmának része volt, így a Wojciech Jaruzelski által bevezetett politikai változásokat a Kremlnek jóvá kellett hagynia. Ezért a lengyelországi hatalmi tábor politikai koncepcióinak megvitatása nem elég ahhoz, hogy megértsük, Lengyelországban – mint az egész tábor első országában – miért mentek végbe vértelen, de messzemenő politikai változások. Az akkori két szuperhatalom álláspontja kétségtelenül kulcsfontosságú volt: sem a Szovjetunió, sem az Amerikai Egyesült Államok nem akart erőt alkalmazni a lengyel válság megoldására. Továbbá a Lengyel Népköztársaság két fő politikai aktora sem akarta azt: sem Jaruzelski, sem „Wałęsa csapata” (drużyna Wałęsy). Így valószínűleg csak az a kérdés maradt, hogy történhetett volna-e öngyulladás, más szóval, hogy a lengyel társadalom tömeges fellépése kiváltja-e az erőszak használatát?

⁸² CBOS, Kondycja psychiczna Polaków w 1989 r. Komunikat z badań, grudzień 1989 r. 3.

Véleményem szerint nagyon nehéz elképzelni egy ilyen lehetőséget. A lengyel társadalom kifáradt a „hosszú hadiállapotban”, tagjai a mindennapi élet súlyos problémáival küzdöttek. A kommunisták által javasolt politikai megoldások hatékonyan enyhítették a politikai lázadás kockázatát. A rendszer alacsony, az NDK-hoz vagy Romániához nem mérhető elrettentő erejét hibrid gazdasági megoldások egészítették ki, aminek következtében az alkalmazkodás, és nem a lázadás attitűdje erősödött fel. Mi több, az individualista hozzáállás is ebben az irányban hatott. Feltehetően azért, mert a kommunistákat a neoliberais megoldások ihlették, és intenzíven támogatták az egyéni vállalkozókat. De sokkal nagyobb mértékben eredménye ez a politika általános elutasításának.

Steven Kotkin és Jan Tomasz Gross azt állították, hogy 1989-ben a tömegek „nekiálltak a feladatnak”,⁸³ mert spontán módon mobilizálódtak a kommunista hatalom ellen. A bökkenő az, hogy a lengyelek esetében ez nem így történt. A lengyel utcák 1989-ben nem gyakoroltak nyomást a kommunistákra, mint ahogy az ősszel Lipcsében vagy télen Bukarestben történt. A lengyel forradalomban – az 1988-as sztrájkhullámot leszámítva – a tömegek nem játszottak döntő szerepet. Kiderült, hogy a politikai tárgyalások során létrehozott Kerekasztal politikai kabinetkompromisszuma határozta meg az átmenet forgatókönyvét.

⁸³ Stephen KOTKIN–Jan Tomasz GROSS: I. m. 136.